

Трипільський могильник з обрядом тілопокладення поблизу Києва

До останнього часу поховання трипільської культури були досить добре вивчені лише на найбільш пізніх етапах її розвитку (Усатове, Вихватинці, могильники софіївського типу). Ці матеріали дали підставу до висновків про те, що певний поховальний обряд притаманний окремим групам пам'яток: на Подністров'ї та Побужжі для них характерне тілопокладення, на Подніпров'ї — тілоспалення¹.

Для раннього, середнього та початку пізнього етапів розвитку культури були відомі лише окремі поховання, виявлені на території поселень, у житлах. Вперше вони зафіксовані ще В. В. Хвойкою на розкопках площадок у Трипільлі, Веремії, Щербанівці. Переважно це були тілоспалення, у зв'язку з чим дослідник вважав цей обряд характерним для трипільської культури взагалі. Однак водночас ним досліджено кілька тілопокладень з кістяками, що лежали випростані на спині (Щербанівка) та скорчені на боці (Верем'я), а також розрізнені кістяки й окремі кістки, в основному уламки черепів (Верем'я, Трипілья)². До цих знахідок дослідники ставилися по-різному. Одні заперечували їх належність до трипільської культури, вказуючи на недосконалу методику розкопок автора (Т. С. Пассек), інші вбачали в них безсумнівно трипільські ритуальні поховання, пов'язані з культом родючості (С. М. Бібіков, Г. Думитреску)³.

Але, оскільки це, як прийнято вважати, поховання ритуальні, вони не могли дати відповідь на питання про характер обряду, притаманного окремим групам трипільського населення на різних етапах розвитку культури. І все ж, незважаючи на відсутність масових могильників, робились спроби у такому напрямі. Зокрема, знахідки кісток дитини в Луці-Врублевецькій, кістяка, що лежав на спині з підігнутими ногами і супроводжувався посудиною етапу ВІІ в Незвзиску; скорченого на лівому боці кістяка у супроводі чотирьох посудин етапу А з поселення Солончени ІІ, а також наявність подібних кістяків в Озаринцях, Липканах⁴ дають підставу визначати, що для південного заходу трипільського ареалу характерним є обряд тілопокладення, коли небіжчиків ховали скорченими.

Для Подніпров'я, за В. В. Хвойкою, а потім Ю. М. Захаруком, споконвічним було тілоспалення в усіх його формах — від окремих поховань на

¹ Т. С. Пассек. Итоги работ в Молдавии в области первобытной археологии.— КСИИМК, вып. 56. М., 1954, стор. 97; Ю. М. Захарук. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї.— Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. І. К., 1953, стор. 153—161. Е. К. Черныш. Вновь открытое трипольское погребение на Днестре.— Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР. Кишинев, 1960, стор. 80; Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения.— Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР, стор. 66.

² В. В. Хвойка. Обряд погребения с сожжением и его древность. К., 1906; його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К. 1913, стор. 16.

³ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.—Л., 1949, стор. 231; С. Н. Бибиков. К вопросу о погребальном ритуале в Триполье.— КСИИМК, вып. 48. М., 1952, стор. 41; Н. Dumitrescu. Decouvertes concernant un rite funeraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique peinte du type Cucuteni — Tripolje. Dacia, nouvelle serie, I. București, 1957.

⁴ С. Н. Бибиков. К вопросу о погребальном ритуале..., стор. 36; С. Н. Бибиков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре.— МИА, № 38. М.—Л., 1953, стор. 194; Е. К. Черныш. Вновь открытое трипольское погребение..., стор. 77—80; Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях..., стор. 60—62; М. И. Артамонов. Південноподільська експедиція.— АП, т. І. К., 1940, стор. 260; Г. Ф. Дебед. Палеоантропология СССР. М.—Л., 1948, стор. 96.

поселеннях до спорудження могильників за їх межами⁵. Т. Г. Мовша також вважає, що цей обряд поширився у Подніпров'ї ще на етапі В ІІ, однак поряд з ним існувало й тілопокладення зі скорченими кістяками, навіть наприкінці етапу С ІІ, як свідчить знахідка поблизу Софіївського могильника. Тут біля ніг померлого знайдені пошкоджені посудини такого самого типу, як і в могильнику⁶.

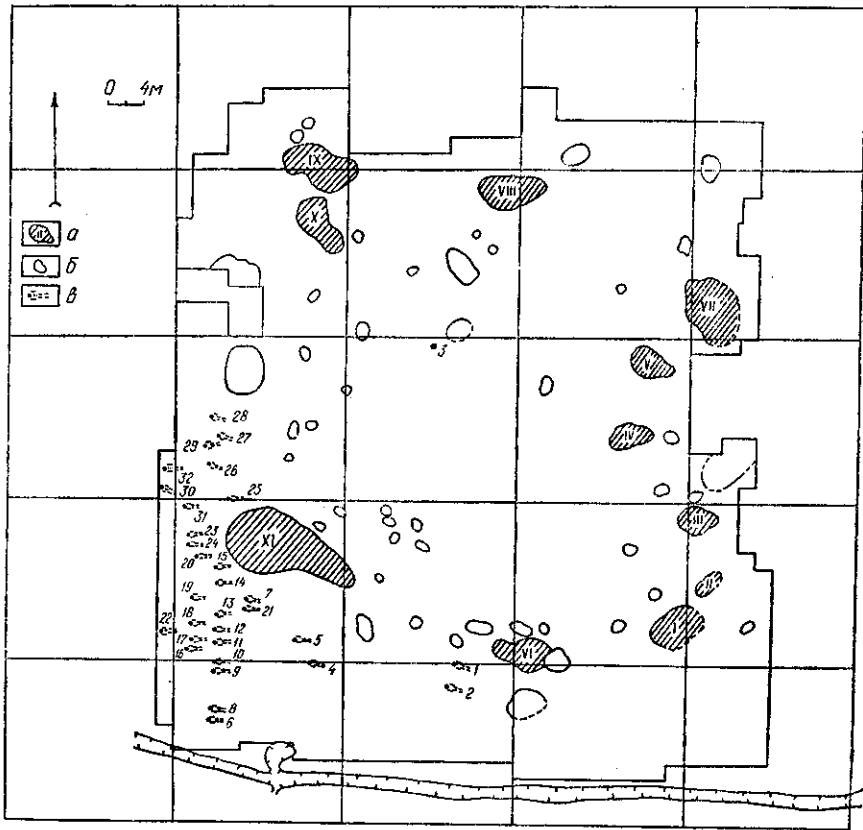

Рис. 1. План поселення і могильника:
а — житла (I—XI ст.); б — господарські ями; в — поховання.

Незважаючи на ці висновки, питання про обряд поховання у трипільського населення Подніпров'я на етапах ВІІ, СІ лишалося відкритим за браком масових могильників цього часу.

У процесі розкопок поселення етапу СІ поблизу Чапаївки на південній околиці Києва в 1967—1972 рр. був частково досліджений могильник, що нараховує 31 поховання — тілопокладення. Розташовувався він на південний захід від поселення, але не заходив на його територію, хоч безпосередньо прилягав до житлових та господарських комплексів. Пошкодження кістяків будівлями або заповнення останніх поховальними ямами не відзначалось (рис. 1).

Всі кістяки погано збережені, залягали у верхньому горизонті лесу під 20—30-сантиметровим орним шаром. Деякі з них були пошкоджені норями, коренями та оранкою. Окремі зруйновані ямами поховань розташованого на цій самій території могильника зарубинецької культури. Крім того, залягання їх на невеликій глибині позначилося на стані кісток — вони дуже крихкі, що значною мірою ускладнювало розчистку. Будь-яких зовнішніх ознак

⁵ Ю. М. Захарук. До питання про обряд..., стор. 159.

⁶ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях..., стор. 71.

могильник не мав і був виявлений лише завдяки розкриттю всієї площі, зайнятої поселенням. Могильні ями не простежувалися.

З огляду на важливість цієї знахідки нижче наведено повний опис всіх поховань.

Поховання 1. Кістяк жінки віком 25—35 років* лежав на спині, випростаний, головою на північний захід. Череп пошкоджений під час оранки, але більшість кісток від нього лишилась на місці. Довгі кістки збереглися погано — потріскалися. Кісті рук і стопи відсутні. Немає також більшої частини ребер і хребців. Від таза частково збереглися крила. Права променева і ліктьова представлені лише невеликими уламками. Як свідчить положення кісток, руки і ноги небіжчика були простягнуті. Під правим плечем і шийними хребцями траплялися грудочки вохри, а під грудними хребцями чітко простежувалася пляма від неї. Поруч правої скроні похованого лежав біконічний кубок з досить чітко виділеним ребром плічок. Виготовлений він з добре відмуденої глини кремового кольору. Поверхня вкрита ангобом. Розпис якщо й був, то зовсім не зберігся (рис. 3,1). На лівій гілці нижньої щелепи і основі черепа простежувалися сліди окису міді, але сам предмет не зберігся. За 40 см на південь від правого плеча знайдено округлий крем'яний скребок. Але чи належав він до інвентаря поховання, сказати важко.

Поховання 2. Від кістяка дорослого лишилось кілька уламків черепа і уламок плечової кістки правої руки. За напрямом останньої можна встановити, що небіжчика було покладено на спині, головою на північний захід. Під кістками є сліди вохри. Інвентаря немає.

Поховання 4**. Кістяк дорослої людини лежав випростаний на спині, головою на північний захід. Ліворуч біля голови знайдено невеличкий глечик з ручкою. Посудинка виготовлена з піскуватої глиняної маси, характерної для лощеного посуду поселення. Поверхня темно-коричневого кольору (рис. 3,2).

Поховання 5. Поза померлого така сама, як у попередньому похованні. Орієнтація західна. Пошкодження значне: череп, стегові, гомілкові кістки — в уламках. Ліворуч біля черепа на боці лежав невеличкий глечик, за складом глини і кольором поверхні аналогічний згаданому вище. Він має біконічну форму, відігнуті назовні вінця і чітко виділені плічка (рис. 3,3).

Поховання 6 збереглося дуже погано — є лише кілька кісток кістяка дорослої людини у супроводі невеличкого біконічного глечика, виявлені на глибині 0,54—0,56 м від поверхні. Посудинка мала розширену догори шийку і плічка з досить чітким перегином, прикрашені вертикальними насічками. Виготовлена вона з піскуватої глиняної маси. Поверхня вкрита ангобом і підлощена (рис. 3,5).

Поховання 7. Від кістяка чоловіка віком 35—40 років лишились уламки черепа, довгих кісток, що залягали смугою завдовжки 1,5 м по лінії захід — схід. Як встановлено за положенням кісток, небіжчик був похований у випростаному стані, головою на захід. Глибина залягання дорівнює 0,48 м. Інвентаря немає.

Поховання 8 належить 30—40-річному чоловіку (?). Найвні частина черепного склепіння, зуби нижньої щелепи, верхня частина лівої стегової та уламки обох великих гомілкових кісток. Згідно з їх розташуванням кістяк лежав випростаний, головою орієнтований на захід з невеликим відхиленням до північного заходу. Інвентар відсутній. Глибина становить 0,50—0,53 м.

Поховання 9. Випростаний на спині кістяк чоловіка (?) віком 25—35 років залягав на глибині 0,35 м головою на захід з незначним відхиленням до південного заходу. Кістки дуже крихкі. Збереглися череп із пошкодженими кістками обличчя, уламки стегових і гомілкових, а також плечові та ула-

* Вік і стать похованих визначено автором.

** Поховання № 3 (тілоспалення софіївського типу) знайдено на території поселення.

мок лівої ліктьової кістки, що лежали вздовж тулуба. Інвентаря немає. На черепному склепінні і під ним на ґрунті виявлені сліди вохри.

Поховання 10 містило кістяк чоловіка віком 30—40 років (?). Тут виявлені черепне склепіння в уламках, зуби та уламок довгої кістки правої руки. Орієнтація західна. Інвентар відсутній. Глибина залягання дорівнює 0,35 м.

Поховання 11 також безінвентарне. На глибині 0,32 м зафіксовано уламки черепного склепіння дорослої людини і два фрагменти гомілкової кістки. Небіжчик покладений головою на захід.

Поховання 12. Скелет чоловіка віком 30—40 років лежав випростаний на спині, головою на захід. Череп і кістки обличчя пошкоджені. Збереглися уламки засвідчених у первісному положенні кісток: правої плечової, лівого крила тазу, обох стегнових та обох великих гомілкових. Праворуч біля черепа лежала невеличка амфора (рис. 4,4), а поруч — крем'яне вістря (рис. 4,2). Біля лівого колінного суглоба був крем'яний округлий скребок (рис. 4,3). Глибина залягання кістяка та інвентаря становить 0,38 м. Амфора виготовлена з відмуленої глини кремового кольору. Розпис зберігся погано — лише подекуди помітні сліди чорної фарби. Посудина асиметрична, з округлими плічками, над якими є два невеликих вушка. Вістря, трикутне у плані, з дещо закругленою основою, виконане технікою плоскої ретуші, що вкриває всю спинку.

Поховання 13. Кістяк належав жінці 25—35 років. Покійниця покладена на спині, головою на захід. Збереглися череп в уламках, частково кістки рук та стегнові. Руки, очевидно, були простягнуті вздовж тулуба. Інвентаря немає. Глибина дорівнює 0,37 м.

Поховання 14. Скелет дорослої людини виявлений у поганому стані — наявні лише залишки черепа і два уламки великих гомілкових кісток. Їх положення вказує на випростану позу померлого і західну орієнтацію. Інвентар не зафіксовано. Глибина становить 0,37—0,38 м.

Поховання 15, як і попереднє, збереглося погано. Від кістяка чоловіка віком 25—35 років лишилися фрагментоване черепне склепіння, зуби, уламок правої плечової і три уламки кісток ніг. Похований, очевидно, також лежав випростаний головою на захід, на глибині 0,5 м. Інвентаря немає.

Поховання 16. Від кістяка дорослої жінки (?) збереглися лише невелика частина черепного склепіння, уламки плечової кістки, а також обох стегнових. Плечова дещо зсунута на північ. Ліва стегнова неприродно вигнута (очевидно, коренем дерева): Однак загальне положення кісток свідчить, що кістяк був випростаний і орієнтований на захід. Глибина дорівнює 0,45 м. Інвентар не виявлений.

Поховання 17. Небіжчик (?) віком 25—35 років залягав випростаний на спині, головою на захід. Кістяк збережений дещо краще, ніж в інших похованнях, але кістки дуже крихкі: череп в уламках, плечові без епіфізів, частково залишилися ребра, хребці, ліктьові та променеві обох рук, крила тазу, стегнові без нижніх епіфізів, уламок правої великої гомілкової, а також ліві велика і мала гомілкові (без епіфізів). Руки похованого простягнуті вздовж тулуба (рис. 2). Праворуч біля черепа стояв невеликий чорнолощений глечик з розширеною догори шийкою і низько розташованими плічками, анало-

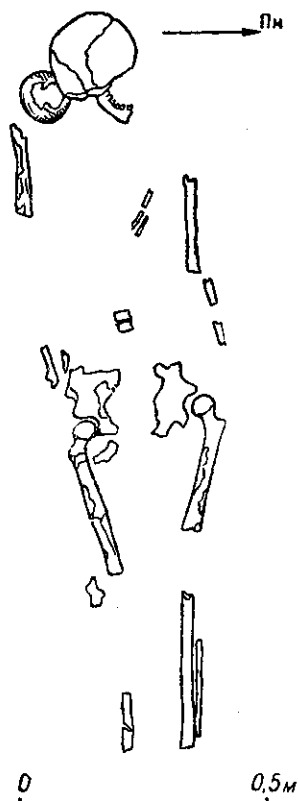

Рис. 2. Поховання № 17.

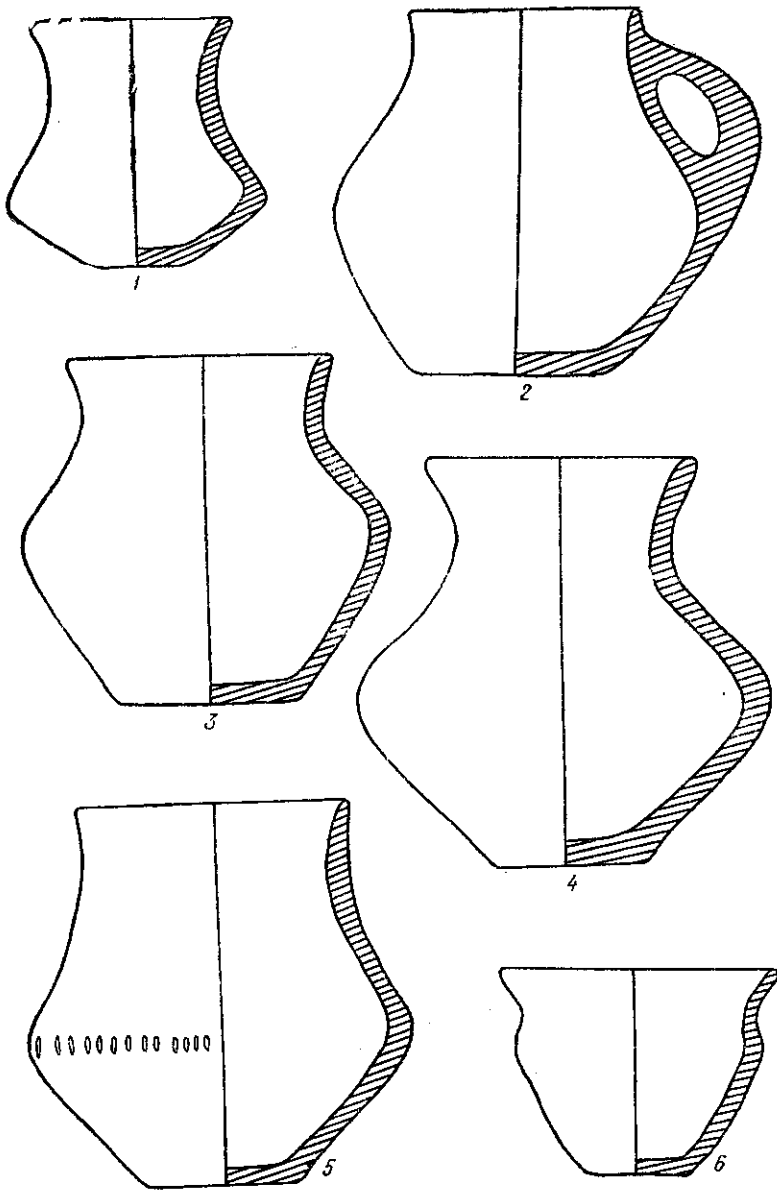

Рис. 3. Інвентар з поховань (1—6).

гічний глечикам з поселення (рис. 3,4). Глибина залягання кістяка і посудинки становить 0,32 м.

Поховання 18, що належить дорослому, збережене дуже погано. Від черепа лишився невеликий уламок склепіння та зуб, а з інших кісток — невеликі уламки крил таза, стегнових та великих гомілкових. Ліва стегнова вигнута, очевидно, внаслідок пошкодження коренем дерева. Скелет випростаний, орієнтація його західна. Поблизу правого колінного суглоба лежав уламок вінець невеличкого глечика, мабуть, пошкодженого оранкою і зрушеного з місця. Глибина дорівнює 0,37 м.

Поховання 19. Кістяк не зберігся. Знайдений був лише невеличкий горщечок, що лежав боком на межі орного шару і лесу на глибині 0,26 м і, очевидно, супроводжував поховання (рис. 3,6).

Поховання 20. Скелет жінки, очевидно молодшої, залягав на глибині 0,54 м, випростаний на спині, головою на захід з невеликим відхиленням до північного заходу. Збереглися черепне склепіння в уламках, права гілка нижньої щелепи, уламки кісток рук, лівого крила таза, стегнових і правої великої гомілкової. Біля ліктьового суглоба правої руки знайдено округлий крем'яний скребок, виготовлений дуже недбало на відщепі. Під кістками черепа на ґрунті виявлені сліди вохри рожевого кольору.

Поховання 21 безінвентарне, містило скелет дорослого в поганому стані. Найвні залишки лівих стегнової і великої гомілкової та правої гомілкової

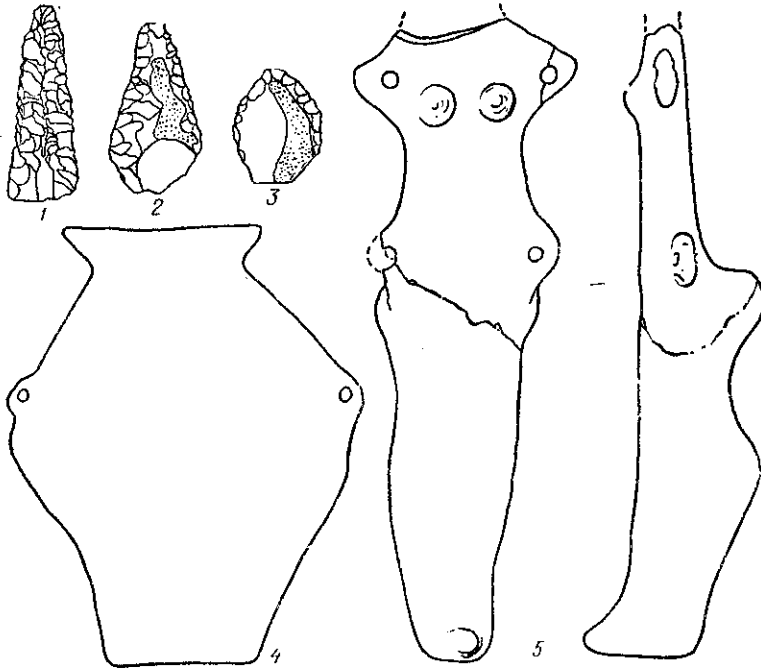

Рис. 4. Інвентар з поховань (1—5).

кісток і два уламки кісток рук. Їх положення свідчить, що померлий був покладений у випростаному стані головою на захід. Глибина залягання становить 0,48 м.

Поховання 22. Чоловічий кістяк (25—35 років) лежав витягнутий на спині, головою на захід з невеликим відхиленням до південного заходу. Збереглися лише уламки великих гомілкових і стегнових кісток, ніг, ліктьові та плечові рук, частина черепного склепіння і таза. Руки були витягнуті вздовж тулуба. Біля ліктьового суглоба правої руки трапився уламок крем'яного ножа, виготовленого на високій пластині (рис. 4,1) і відщеп. Скелет виявлений у верхньому горизонті лесу на рівні 0,38 м.

Поховання 23. Померла (жінка?) віком 25—35 років лежала на спині випростана. Орієнтація строго західна. Кістки сильно пошкоджені. Череп фрагментований так само, як і решта кісток: ліва ліктьова, частина правого крила таза, стегнові й гомілкові. Праворуч, приблизно біля ліктьового суглоба правої руки, знайдена глиняна фігурка жінки (рис. 4,5), покладена у тому самому положенні, що й небіжчиця. Голова статуетки не збереглася. Глибина залягання становить 0,73 м.

Поховання 24. Від кістяка дорослої людини лишилося тільки шість уламків кісток: від правої великої гомілкової, два від лівої, один від правої стегнової та уламок крила таза. Ці залишки лежали смугою по лінії захід — схід. Інвентаря не виявлено. Глибина дорівнює 0,58 м.

Поховання 25 належало покійному похилого віку (50—60 років). Кістяк випростаний на спині, орієнтований на північний захід. Череп в уламках, кістки обличчя зруйновані. Збереглися грудні хребці, частина ребер, обидві плечові (в уламках), верхній епіфіз правої ліктьової, лівої ліктьова і променева, таз, кістки ніг. Стопи зведені, руки простягнуті вздовж тулуба. Узасипці поблизу грудної клітки і черепа простежені крупинки вохри. Глибина залягання становить 0,58 м. Інвентаря немає.

Поховання 26. Випростаний кістяк 25—35-річного чоловіка, покладений головою на північний захід. Стан кісток поганий. Череп фрагментований. Збереглися права ключиця, права плечова і верхній епіфіз ліктьової кістки, ліва ліктьова і променева, а також два уламки таза та кістки ніг. Стопи зведені, руки витягнуті. Глибина залягання черепа становить 0,58 м, стоп — 0,50 м. Інвентар відсутній.

Поховання 27. Від кістяка жінки (?) віком 20—25 років збереглися уламок черепного склепіння, два зуба, частини правої плечової і великих гомілкових кісток. Поза небіжчиці така сама, як і в описаних похованнях, орієнтація західна. Глибина дорівнює 0,31 м. Слідів інвентаря не виявлено.

Поховання 28 також безінвентарне. Жінка (?) віком 25—30 років похована на спині у витягнутому положенні, головою на захід. Збереглися череп в уламках, частина грудних хребців, ребер, обидві плечові (фрагментарно), ліва ліктьова, ліве крило таза, стегнові й уламки великих гомілкових кісток. Останні близько зведені. Руки покладені вздовж тулуба. Глибина становить 0,38 м.

Поховання 29. Небіжчик (35—45 років) лежав у такій самій позі, орієнтований на захід. Кістки значно пошкоджені. Лишилися череп в уламках, два поперекових хребці, частково ліктьова і променева кістки лівої руки, ліктьова правої, праве крило таза та по уламку обох стегнових. Глибина становить 0,38 м. Інвентаря немає.

Поховання 30. Виявлено кістяк дорослого випростаний на спині, головою на захід з невеликим відхиленням до північного заходу. Найвні фрагменти черепного склепіння, зруйновані кістки обличчя, а також уламки плечових кісток, частина ребер лівої сторони тулуба, ліва стегнова без епіфізів, праві стегнова і велика гомілкова кістки (в уламках). Інвентар відсутній. Глибина залягання дорівнює 0,6 м.

Поховання 31. Поза померлого — чоловіка (?) віком не більше як 30 років, аналогічна попереднім. Стан кісток, зокрема черепа, поганий. Серед окремих фрагментів кістяка є два уламки правої плечової кістки, ліва плечова без епіфізів, обидві стегнові та ліва велика гомілкова кістка (пошкоджена). Інвентаря немає. Глибина становить 0,6 м.

Поховання 32. На глибині 0,6 м виявлено кістяк 60—70-річного чоловіка, який лежав випростаний на спині, головою на захід. Остеологічний матеріал складається з погано збереженого черепа, обох плечових кісток, частини лівої лопатки, уламків лівої ліктьової та променевої, частково крил таза та кісток ніг. Руки покладені вздовж тулуба. Поховання інвентарем не супроводжувалось.

Таким чином, для Чапаївського могильника характерні випростані на спині скелети із західною орієнтацією. Руки в усіх випадках, де збереглися кістки, були простягнуті вздовж тулуба. Подекуди простежена підсіпка вохри, причому лише під черепом і грудною кліткою (поховання № 1, 2, 9, 20, 25). Інвентар, в основному посуд, розміщувався праворуч або ліворуч біля черепа (№ 1, 4, 5, 12, 17). У трьох випадках розташування посудин не визначається, тому що відсутні кістяки (№ 6, 19) або предмети були зрушені (№ 18). Вироби з кременю знайдені лише у трьох похованнях, де вони залягали поруч з черепом (№ 12, наконечник), біля лівого колінного суглоба (№ 12, скребок), біля правого ліктьового (№ 20, скребок; № 22, уламок ножа), тобто вони не мали постійного, як посуд, місця поблизу кістяка. Одне поховання супроводжувалось описаною вище антропоморфною статуєю. Воно поки що найбільш раннє серед пам'яток з таким інвентарем. До

цього часу аналогічні знахідки пластики були відомі лише на більш пізніх могильниках (Усатове, Вихватинці, Красногірка, Серезліївка, Єрмолаївка, Завалівка)⁷.

Лише чотири поховання залягали попарно (1, 2, 4, 5), інші розташовані чотирма досить чіткими рядами, орієнтованими по лінії північ—південь. Перший ряд утворюють поховання 7, 21, другий — 6, 8—15, 25—29, третій—16—20, 23, 24, 31, четвертий— 22, 30, 32. У першому, очевидно, було більше поховань, про що свідчить знахідка уламка черепного склепіння на глибині 0,2 м за 2 м на південь від поховання 21. Не виключено, що могили першого ряду доходили до рівня поховання 6 в другому, але були зруйновані оранкою. Таким же чином можна пояснити розрив між похованнями 8—9, 10—11 другого ряду; 18—19, 19—20—третього; 22, 30—четвертого. Про те, що між 13-м і 14-м існувало ще два, свідчить знахідка уламків довгих кісток у заповненні розташованої поруч поховальної ями зарубинецької культури, а також уламків крихких людських кісток у верхньому шарі лесу на південь від поховання 14. Подібні знахідки траплялись і в інших зазначених проміжках. Отже, можна вважати, що відстань між похованнями становить близько 1 м, а між рядами — від 1 до 2 м. За цими підрахунками загальна кількість могил на дослідженій площі становить приблизно 50.

Всі виявлені кістяки належали дорослим суб'єктам — чоловікам та жінкам. Дитячих поховань не було.

Порівнюючи обряд поховання Чапаївського могильника з обрядом на інших трипільських пам'ятках, необхідно зазначити, що випростані на спині кістяки для решти районів (навіть для Середнього Подніпров'я) нехарактерні. Найбільш близьке до них лише згадане В. В. Хвойкою поховання з Щербанівки⁸, а також пізніші. До останніх належать виявлені в кургані 7 у Серезліївці (кістяк випростаний на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, орієнтований головою на схід, супроводжений шматочком вохри, смоли, глиняною статуеткою, зубами і хребцями бика, черепашкою), у кургані 8 поблизу Колодистого, де один з кістяків залягав у такій самій позі, головою на захід, він був пофарбований вохрою і супроводжувався численними посудинами етапу С II⁹. Крім того, можна ще вказати чотири поховання у Парканах¹⁰.

Обряд поховання, найбільш близький до виявленого в Чапаївському могильнику, існував у племен дніпро-донецької неолітичної культури. Для них притаманні великі могильники, де поховані лежали випростані на спині, пофарбовані вохрою. Вони розміщувалися рядами в один або кілька ярусів. Такі некрополі відомі у Приазов'ї (Маріуполь), Надпоріжжі (Вовник, Собачки, Чаплі, Василівка I та ін.), а також поблизу південної межі Лісо-степу в Деревці¹¹. Найбільш північне поховання цього типу досліджене на території неолітичного поселення в Бузьках на Черкащині¹². Вище по

⁷ В. И. Селинов, Е. Ф. Лагодовская. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г.— СА, № 5. М., 1940, стор. 244; Э. Ф. П а т о к о в а. Раскопки Усатовского бескурганного могильника в 1964 г.— МАСП. Одесса, 1971, стор. 202; Т. С. П а с с е к. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья.—МИА, № 84. М., 1961, стор. 146—182; і ї ж. Периодизация..., стор. 207—208; В. Д. Р ы б а л о в а. Некоторые новые данные к изучению поздне трипольской культуры на Южном Буге.— АСГЭ, вып. 6. Л., 1964, стор. 79—85; В. О. К р у ц. Новый могильник софійського типу біля с. Завалівка на Дніпрі.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 130.

⁸ В. В. Х в о й к а. Древние обитатели Среднего Приднепровья, стор. 16.

⁹ А. А. С п и ц ы н. Раскопки курганов близ села Колодистого Киевской губернии.— ИАК, вып. 12. СПб., 1904, стор. 122—125.

¹⁰ Т. С. П а с с е к. Периодизация..., стор. 205—206.

¹¹ М. М а к а р е н к о. Маріупільський могильник. К., 1933; Д. Я. Т е л е г і н. Дніпро-донецька культура. К., 1968, стор. 70—83, 175—177; Д. Я. Т е л е г і н, С. І. Ж и л я е в а. Деревський неолітичний могильник.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 144—171.

¹² Д. Я. Т е л е г і н. О днепро-донецкой неолитической культуре.— СА, № 4, 1961, стор. 33.

Дніпру вони, на жаль, поки що невідомі. Можна гадати, що для лісостепових племен дніпро-донецької культури були характерні такі самі пам'ятки, але природні умови (розташування їх на пісках) не сприяли збереженню остеологічних залишків.

Такий збіг обрядів поховання неолітичних і трипільських племен у Подніпров'ї, очевидно, не випадковий. Внаслідок постійного контакту ці різноетнічні племена, безперечно, могли впливати одне на одне і передавати окремі навички та традиції. Крім того, до складу трипільських племен Подніпров'я, певно, влилась якась частина неолітичного населення зі своїми традиціями, що сприяло запозиченню їх трипільцями.

Такий взаємовплив досить чітко простежується на матеріалах поселень. Існування описаного поховального обряду у трипільців Подніпров'я на етапі С I, відмінного від обряду інших територій цих племен, слід, очевидно, пояснювати також зв'язками неолітичного і трипільського населення у даному районі. Трипільці на етапі В II, просуваючися з Подністров'я й Побужжя на північний схід у Подніпров'я, вступали в контакти з місцевими племенами і, звичайно, не могли повною мірою зберегти свої традиції. Обряд випростаня поховань у межах поселень поширюється тут, очевидно, вже на етапі В II (Щербанівка), а на етапі С I з'являються могильники не на території поселень (Чапаївка), а неподалік від них. Цей обряд іноді спостерігається і на більш пізніх пам'ятках трипільської культури (Серезліївка, Колодисте), але під курганами.

Необхідно зазначити, що у сусідніх трипільських і нетрипільських племен попереднього та синхронного періодів, за винятком неолітичних, випростані тілопокладення невідомі. Отже, у даний час немає можливості знайти інше обґрунтування появи цього обряду.

Відкриття масового могильника етапу С I з тілопокладеннями, який передує пам'яткам софіївського типу, де наявні виключно трупоспалення, спростовує думку про споконвічність останнього у трипільців Подніпров'я. Простежити його появу тут дуже важко, тим більше, що немає даних про обряд поховання, характерний для носіїв пам'яток лукашівського типу, які є проміжною ланкою між чапаївським і софіївським.

Щоправда, обряд спалення, пов'язаний з культом вогню, очищення, відомий у Подніпров'ї ще в неолітичний час, коли вогонь застосовувався в колективних усипальницях не зразу після смерті, а пізніше з метою звільнення місця для наступного покійника. Причому попередні небіжчики спалювалися неповністю. Такі випадки відзначені в Лисогірському та Микільському могильниках¹³. В останньому у верхньому горизонті великої ями виявлені необпалені кістяки жінки і дитини, серед розриваних обпалених кісток, посипаних вохрою. Однак цей обряд зовсім інший і дуже далекий від зафіксованого у могильниках софіївського типу.

В. В. Хвойка, досліджуючи поселення трипільської культури у Подніпров'ї, неодноразово відзначав знайдені на площадках посудини з перепаленими людськими кістками у супроводі кераміки та іншого інвентаря. Однак в радянський час на розкопках у цьому районі, коли застосовувалась більш досконала методика, не виявлено жодної такої знахідки. Крім того, В. В. Хвойка в окремих випадках вказував, що в посудинах були кістки тварин. Подібна плутанина сталася з визначенням вмісту посудин з кургану № 8 поблизу с. Колодистого: В. Доманицький, який проводив розкопки, зафіксував кістки тварин, а О. А. Спіцин, що видав матеріал, пише про кістки людини¹⁴. Все це змушує критично поставитися до матеріалів В. В. Хвойки, зважаючи також на те, що Чапаївський могильник належить до поселення, яке хронологічно стоїть між пам'ятками, досліджуваними В. В. Хвойкою, і могильниками софіївського типу.

¹³ Д. Я. Телегін. Дніпро-донецька культура. К., 1968, стор. 215.

¹⁴ Н. Ф. Беляшевский. Раскопки курганов у с. Колодистого Звенигородского уезда В. Домашного. — АЛЮР, т. II. К., 1900, стор. 167; А. А. Спицын. Раскопки курганов близ с. Колодистого Киевской губернии. — ИАК, вып. 12. СПб., 1904, стор. 124.

Однак, припускаючи існування обряду тілоспалення у трипільських племен Подніпров'я вже на етапі В ІІ, необхідно відзначити його обмежене застосування — лише у ритуальних похованнях, здійснюваних у житлах. Ця риса притаманна Трипілью більш західних територій, яким щоправда, властиве тілопокладення (Незвисько, Солончени ІІ, Лука-Врублевецька).

Крім Подніпров'я, тілоспалення відомі у Верхньому Подністров'ї на поселеннях етапу С І (Кошилівці—Обоз, Кунісівці)¹⁵, а також у більш ранній час у племен культури пізньострічкової розписної кераміки (Звенигород, урочище Гоева Гора)¹⁶. На інших близьких територіях у груп населення, що хронологічно передують пам'яткам софіївського типу або синхронні з ними, цей звичай не простежується.

Пояснити появу перших поховань з обрядом тілоспалення, а потім різкий перехід виключно до нього дуже важко. Навряд чи він міг виникнути без посередньо у трипільському середовищі із сталим способом життя, господарства, уявлень. Найбільш вірогідне походження цього обряду шляхом запозичень та змішування різнокультурних груп населення.

В. А. КРУЦ

Трипольский могильник с обрядом труположения возле Киева

Резюме

До последнего времени могильники раннего, среднего и начала позднего этапов развития трипольской культуры были неизвестны. Отдельные погребения, найденные в жилищах на поселениях, как ритуальные не могли характеризовать погребальный обряд отдельных групп населения трипольской культуры.

Во время раскопок поселения начала позднего этапа (СІ, по Т. С. Пассек) у с. Чапаевки на южной окраине Киева был открыт могильник, включавший 31 погребение-труположение. Все скелеты залегали на спине, головой на запад, в вытянутом положении, размещались четырьмя рядами. Некоторые сопровождалась погребальным инвентарем (сосуды, кремневые орудия, антропоморфная статуэтка). Часть скелетов была окрашена охрой. Наиболее близки открытым в Чапаевке погребения из могильников днепро-донецкой неолитической культуры. Это дает основание для вывода о том, что подобный обряд был привнесен в трипольскую среду неолитическим населением на территории Среднего Поднепровья.

Открытие могильника с труположениями опровергает мнение об исконности обряда кремации у трипольцев Среднего Поднепровья. Последний появляется здесь, вероятно, лишь на самом позднем этапе в результате заимствований и смешения разнокультурных групп населения.

А. Л. НЕЧИТАЙЛО

Про одне з найдавніших кіммерійських поховань

У районі зрощувальних робіт, що розгорнулися на північний захід від станиці Суворовської Старопольського краю, на лівому березі верхньої течії р. Куми 1966 р. автором була розкопана курганна група на території колгоспу «Гігант» Передгірського району.

Досліджені кургани належать до різних періодів епохи бронзи. В одному з них виявлено досить цікаве впускне поховання (курган № 4, поховання

¹⁵ В. П. Кравец. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. — КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 134.

¹⁶ Ю. М. Захарук. Пам'ятки культури пізньострічкової розписної кераміки. — Археологія УРСР, т. І. К., 1971, стор. 217.